

Levélrelikviák Kiss Árpádnéről

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományok Intézetének Kiss Árpád-gyűjteménye értékes kincseknek ad otthont. Napvilágra került az elfeledettnek hitt dokumentumok közül egy olyan magánlevelezés, amelynek főszereplője Kiss Árpád felesége, egy lelkes Zala megyei pedagógus, illetve egy különleges oktatásmódszertani kísérlet az 1970-es évekből.¹ A tanulmány, idézve a dokumentumokból, felfedi a kísérlet történetét, és képet alkot Kiss Árpádné szakmai munkásságáról, aki a férje mellett oroszlánrészt vállalt abban, hogy letegye kollégáival – elképzelésük szerint – a „jövő oktatásának” alappilléreit.

Kiss Árpádné mint mentor

Az 1960-as, 1970-es években a magyar neveléstudomány egyik meghatározó alakja volt Kiss Árpád, az Országos Pedagógiai Intézet Didaktika Tanszékének vezetője. Kiss Árpád szakmai irányításával kapcsolódott be Magyarország a nemzetközi (IEA, UNESCO) tudásmérő vizsgálatokba, tevékeny szerepet játszott továbbá a korszerű pedagógiai módszerek hazai meghonosításában. A Kádár-korszak konszolidációs éveiben megjelenő alternatív oktatási módszerek, amelyek közé a programozott oktatás² is tartozott, felkeltették az oktatáskutatók figyelmét, így Kiss Árpádét is. Felesége, Kiss Árpádné szintén részt vett a programozott oktatással kapcsolatos kísérletekben, miközben az 1970-es években egy budapesti általános iskola igazgatóhelyetteseként dolgozott.

Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományok Intézetének Kiss Árpád-gyűjteményében fellelt programozott oktatással kapcsolatos magánlevelezésre fókuszál, kiemelve a Kiss család, legfőképp Kiss Árpádné személyét a kísérletekkel kapcsolatban. Számos levél került feltárássra, azonban csupán egyetlen feladótól, Hompó Ferencnéől maradt fenn részletes és folyamatos lenyomat a kísérleti munkát illetően, amelyben Kiss Árpádné is közreműködött mint mentor. A tanulmány a történelem egy mikro-szeletét hivatott bemutatni, taglalja Hompó Ferencné „szemüvegén” keresztül Kiss Árpádné pedagógiai tevékenységének fontosságát a férje mellett a fellelt dokumentumok segítségével, amelyekből javítás nélkül, szó szerint idézünk.

Kiss Árpádné (1920–1995) (leánykori neve: Darkó Irén) elemi és középfokú tanulmányait a debreceni református leánynevelő-intézetben folytatta, ahol 1939-ben kitűnő eredménnyel végzett. A debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1944-ben latin-francia szakos középiskolai tanári diplomát, valamint doktori fokozatot szerzett. Kiss Árpádhoz, aki akkor gyakorlógimnáziumi tanár volt, 1943-ban ment férjhez. A háború és két gyermekéről való gondoskodás miatt 1951-ig nem vállalt állást. Szaktárgyai tanítására kezdetben nem volt lehetősége, ezért a Csepel Vas- és Fém-

művekben helyezkedett el először adminisztratív tisztviselő, majd műszaki tisztviselő munkakörben. Iskolai gyakorlat híján 1958-ban a XI. kerület Bartók Béla út 27. számú általános iskolában a felső tagozatos napközi otthon vezetését végezte, 1959-től a Thallóczy Lajos úti általános iskolában magyart és franciát tanított, osztályfőnök volt, majd 1966-tól igazgatóhelyettesi posztot töltött be. Később a Bogdánfy út 5. szám alatti iskolában lett igazgatóhelyettes, emellett az 1960–70-es években létrejött XI. kerületi Magyar Szakmai Munkaközösség vezetője lett. Ez a munkaközösség a programozott oktatási kísérletek támogatója volt, tagjai számtalan algoritmizált feladatlapot írtak az általános iskolás gyermekek számára.³

Rétlaki Győző, a Thallóczy úti iskola igazgatója így értékelte Kiss Árpádné munkáját: „Olyan ember, aki nagyon jól ismeri a szocialista nevelés céljait, s ismeri a hozzávető utakat, legujabb módszereket is. Az átlagnál magasabb intelligenciája párosulva nagyfokú akaraterejével igen komoly mértékben fellendítette az iskolánkban folyó szakmai / főként didaktikai/ munkát, s lelkesedése több kartársát ragadta magával.”⁴ Kiss Árpádné – Rétlaki elismerő szavai szerint – szakmai tanácsaival támogatta kollégáit, segítette az igazgatóknak az éves munkatervük összeállításában, az értekezlet megszervezésében, részt vett az iskolai ünnepek lebonyolításában, ápolta a kapcsolatot a szülőkkel, illetve külön gondot fordított a hátrányos helyzetű diákok, főképp a fizikai dolgozók gyerekeinek fejlődésére, a tanulók helyesírási készségének fejlesztésére.⁵

Kiss Árpád 1979-ben hunyt el. Halála nagy csapás jelentett felesége számára, aki nyugdíjas éveiben egyéb kötelezettségei mellett idejét elsősorban férje életművének, gondozásának szentelte: rendezte Kiss Árpád hagyatékát, részt vett a tiszteletére létrehozott Kiss Árpád-díjak kiosztásán, illetve figyelemmel kísérte a kísérletező oktatási módszerekkel kapcsolatos szakirodalmat is. Jó kapcsolatban maradt Szabolcsi Miklóssal, akit az Országos Pedagógiai Intézet igazgatójává neveztek ki, és Kiss Árpád többi munkatársával is, köztük Báthory Zoltánnal.⁶

Kiss Árpádné egyetértett férjével abban, hogy a programozott tanítással önmagában nem valósítható meg az oktatás valamennyi célja: „Gazdagítja a tanítást, hatékony technikát biztosít, de ezek járulékosak, kiegészítő jellegűek; csak akkor igazán eredményesek, ha olyan távlatba illeszkednek be, amely megadja nekik valódi funkciójukat: a célok eléréshez szükséges eszközi funkciót a többi eszközzel együtt.” (Kiss, 1975a, 149. o.)

A programozott oktatás Magyarországon

Magyarországon a programozott oktatással kapcsolatos előkísérletek 1958 és 1960 között kezdődtek meg a Pedagógiai Tudományos Intézet vezetésével: ugyanazon tanulói csoportokat kérdezték meg 3 teljesítményszint-vizsgálat keretében 1958 májusában, szeptemberében és 1960 májusában. A változatlan összetételű tanulói csoportok 8. osztályos korukban, illetve gimnáziumba való bekerülésük idején, majd az első befejezett év végén váltak kísérleti alanyokká. A vizsgálat célja az volt, hogy bebizonyítsa, a diákok teljesítménye nem függ a tanári munkától.

Az előkísérletek tapasztalatain felbuzdulva a Pedagógiai Tudományos Intézet jogutódjaként működő Országos Pedagógiai Intézet egyre több munkatársa kapcsolódott be a programozott anyagokkal való kísérletbe, miután 1962-ben Kiss Árpád lett a didaktikai részleg vezetője. Gyarakri Frigyes az 1966–67-es tanévben 7. osztályos fizika órákon végzett kísérletet húsz osztály bevonásával két témakörben (*Munka és teljesítmény, Egyszerű gépek*). 1970–71-ben a 6. osztályosok számára írt *A szófajok* című programozott tankönyv kipróbálásában 80 intézmény vett részt: ezek közül 35 fővárosi és 45 vidéki volt jelen.

A kísérleti oktatásban részt vevő pedagógusok szakmai segítségére megszervezték a IV. országos konferenciát, illetve a *Köznevelés* című pedagógiai folyóirat 1970. évi 10.

és 24. számában módszertani tájékoztatókat közöltek. Kiss Árpád oroszánrészt vállalt a reformtörekvésben, az Országos Pedagógiai Intézet didaktikai tanszékének munkatársával: Báthory Zoltánnal, Gecső Ervinnel és Gyaraki Frigyessel együtt folyamatosan kapcsolatot tartott a kísérletben részt vevő intézményekkel, illetve a programozott oktatással kísérletező tanárokkal is (Kerekes, 2007, 20–21. o.).

Kiss Árpádné, aki a budapesti XI. kerület Magyar Szakmai Munkaközösségének vezetője volt, aktívan részt vett a kísérletekben. Programíróként szerette volna fejleszteni a helyesírást, a nyelvtant és az értelmező olvasást. A kerület magyartanárait összefogó szervezet tagjait is arra biztatta, hogy közös munkával találjanak új alternatívákat a hatékonyabb tanulás és a jobb eredmények felmutatása érdekében. A munkaközösség összejöveteleit a Bogdánfy u. 5. szám alatti általános iskolában tartotta, ahol ő is dolgozott. Itt cseréltek tagjai tapasztalatokat a programozott oktatással kapcsolatban. Munkájukat az Országos Pedagógiai Intézet szakemberei segítették (Kerekes, 2007, 25–28. o.).

A kísérletek a kerületi Oktatási Osztály engedélyével már 1964-ben elkezdődtek, de a nagyobb intenzitású munkálatok csak 1967–68-tól folytak. A munkaközösség a főváros többi kerületéből és a vidékről érkező érdeklődő pedagógus kollégákat is szívesen fogadta. Az első nyelvtani kísérletekben hét kerületi és két vidéki iskola 6. osztályos diákjai vettek részt. A tapasztalatokból levonták a program használatának előnyeit: A tanár könnyebben meg tudja állapítani a tanulók fáziskülönbségeit. Az egyéni ütem biztosításával a diákok kényelmesebb és nyugodtabb tempóban haladhettek, nemcsak az olvasási készségük javult, hanem motiváltságukban is változás állt be, a felmérő dolgozatokon pedig jó eredményeket értek el. A munkaközösség programjaihoz kiegészítő feladatokat is készítettek az átlagnál gyorsabban haladó, illetve az ismereteiket gyakorlatban nehezen alkalmazó gyerekek részére (Kerekes, 2007, 25–28. o.).

Kerekes Béláné az alábbi gondolatokkal emlékezett meg Kiss Árpádnéről: „Ami munkaközösségünk elért, közösen értük el; a húzóerő azonban Dr. Kiss Árpádné Irénke volt. Személyében a szervező, integráló képesség magas intelligenciával párosult. A pedagógushoz sok türelem kell, ő türelmes volt; példás ember, kiváló munkatárs és barát. [...] Nem szerette a nagy szavakat, a mímelt kedvességet; szigorú volt önmagával szemben, megedzette a sport⁷ és az élet. A pedagógia ügyét szolgálta alázattal.” (Kerekes, 2007, 31. o.)

A *szófajok* című programozott tankönyv 3000 példányban a Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg Kiss Árpádné és Kerekes Béláné szerkesztésében. A tankönyvben található feladatokat Lesenyei Gáborné, Pentz Endre és Rákosi Gáborné mellett Kiss Árpádné írta. Utóbbi *A határozószó, A határozószó helyesírása és A határozói igenév* cím alatti programok szerzője (Kiss és Kerekes, 1970, 2–3. o.).

Az Országos Pedagógiai Intézet 1970–71-es országos tanulási kísérlete a 6. osztályos nyelvtan egész éves tananyagát lefedte. A felmérés pozitív eredményeket hozott, azonban megtapasztalták a programozott oktatás korlátait is, miszerint 45 percen keresztül nem lehet csak programokkal dolgoztatni. Ennek ellenére összességében nem csupán a fővárosi, de a vidéki iskolák kollégái is meg voltak elégedve a programokkal, illetve azok hatásaival (Kerekes, 2007, 28–30. o.).

1975-ben Kiss Árpádné szerkesztésében *Törekvések a tanulás irányítására* címmel gyűjteményes kötet jelent meg, amely a XI. kerületi Magyar Szakmai Munkaközösség tollából óraleírásokat, feladatokat, gyakorlatokat, programokat tartalmazott. 8 iskolából 13 tanár feladatait bocsátották a köz javára annak érdekében, hogy a tanulók tevékenységét céltudatosabban szervezzék, részben tehermentesítsék a tanárokat, ezzel hatékonyabbá tegyék munkájukat, illetve hogy segítsék a gyengébb diákok felzárkóztatását és a tehetségek gondozását. Mivel a feladatokat eredetileg nem publikálásra szánták, ezért Kiss Árpádné felhívta a figyelmet arra, hogy nem merev szabályokra épülő tantervet adtak ki, csupán segítő anyagokat, ajánlásokat. „Gyűjteményünket tehát nem azzal a

szándékkal adjuk közre, hogy változás nélkül használják fel különböző iskolákban. Az óraleírások, gyakorlatok, feladatlapok, programok a tanulás irányításának és ellenőrzésének nálunk bevált, az órán – közös, csoportos, egyéni és differenciált foglalkoztatással – megvalósítható lehetőségeit tartalmazzák csupán.” (Kiss, 1975b, 5. o.)

„Kissék munkája Zalában FOGALOM!”

Az idézet, amelyet változtatás nélkül közöltünk az előbbi alcímben, Hompó Ferencné 1972. március 10-én írt levelében olvasható, amelyet Kiss Árpádnak címzett. Kiss Árpádné több lelkes pedagógussal, többek közt a kisbucsbai, majd a körzetesített bucsuszentlászlói iskolában tanító magyar és történelem szakos Hompó Ferencnével is aktív levelezést folytatott a programozott tananyagokkal kapcsolatban. *A szófajok* című programozott tankönyv kísérleti jelleggel eljutott Hompó Ferencné zalai osztályába is, aki folyamatos jelentéseket írt a feladatlapok eredményeiről, leírta tapasztalatait több más pedagógussal együtt.⁸ Az elhivatott tanár leveleiben már-már elragadtatottan dicsérte a programozott feladatokat, illetve Kiss Árpádné munkáját, beszámolva arról, hogy véleménye szerint a hátrányos helyzetű tanulóknál történő pozitív irányú magatartási és teljesítménybeli változások ezeknek az anyagoknak köszönhetőek.

Hompó Ferencné beszámolt az órai feladatok eredményes megoldásáról és személyes hangon írt nemcsak önmaga, hanem a tanulók lelkesedéséről is, amelyről a következő idézet is tanúskodik: „Vasárnap láttam a tévében az UNESZKÓ pesti ülésének záróünnepélyét. Nagyon jóleső érzés volt, hogy itt nálunk rendezték meg. Büszke voltam a mi OPINKRA. A gyerekek jöttek hétfőn azzal, ők is nézték a tv-t. Melyik volt a mi tankönyvirónk? – kérdezték.”⁹

Hompó Ferencné hitt a programozott feladatlapok nevelő hatásában. Úgy vélte, hogy nem csupán ő ad át ismereteket a diákjainak, de a tananyagon keresztül Kiss Árpádné szellemét is érezte maga mellett. „Már nagyon várom az újabb garnitúra programot, és a témazárót tanítványainkkal együtt. Azért írom így többes számban, mert igen sokszor Te tanítottad őket a programban és a témazárókban. A gyerekek is nagyon szeretik a Ti munkátokat, mely ötletes, gazdaságos, figyelmet lekötő. Szívesen dolgoznak belőle.” – írta a program fogadtatásáról.¹⁰

Különbféle kurzusokon vett részt a pedagógus, ahol reklámozta a programozott anyagokat, többször is kért ilyen feladatokat a kollégái számára, illetve Nyíregyházán vándorgyűlésen vett részt, ahol felhívta a figyelmet erre a módszerre. Az algoritmizált tananyagba vetett feltétel nélküli hite 1977-ben írt tanulmányában csúcspontot ki, amelynek piszkozatát Kiss Árpádné leveléhez csatolta, már-már túlzóan elragadtatott szavakkal illetve a programokat: „Mindenkinek dolgozik, a program kis trabantján ülnek a tanulók a megismerés fehér foltoktól mentes útján, kellemes, udvarias utitárs a programozott tankönyvíró tanár, derűje, személyisége eleven kapcsolatot teremt kis tanítványaival. Meg is szólítják, levelet írnak hozzá. Taníts, vezess, drága program. Olyan vagy, mint az édesanyám, kézen fogva vezetsz! Köszönöm!”¹¹

Hompó Ferencné a programozott feladatokkal kapcsolatos nézeteiről és élményeiről a *Zalai Hírlap Zalai Fórum* című rovatában jelentetett meg egy cikket az oktatás fejlesztéséről szóló cikksorozat részeként 1973. március 25-én.¹² Ebben felhívta a figyelmet arra, hogy az oktatási iskola helyébe a nevelőiskolának kell kerülnie. Szerinte ez a cél a reális. A felnövekvő nemzedéket véleménye szerint érzelmileg is nevelni kell: a 8 osztályt elvégzett fiatal legyen nyitott, értse meg a közösség problémáit, akarja és keresse a szellemi örömeit, vegye birtokba a kultúrát. Az iskolának az életre kell nevelnie a gyereket, illetve szinkronba kell kerülnie a családi neveléssel, és követnie kell a társadalomban végbemenő technológiai változásokat (Hompó, 1973). „A szocialista építés jelenlegi

szakasza a gyakorlat oldaláról is felveti a változás igényét. A gépesítés önálló döntést, a motorikus cselekvési gyorsaságot, az új munkakörök betöltése az élethelyzetekhez, közösséghez való alkalmazkodás képességét, az automatizálás a szabad idő ésszerű felhasználását követeli.” – hangsúlyozta (*Hompó, 1973*). Kiemelte a munka fontosságát, legyen az akár fizikai munka, hiszen az a szocialista társadalom alapja és értékmérője. Ne nézze le ezért – tette hozzá – a társadalom azokat a tanulókat, akik az általános iskola befejezése után nem tanulnak tovább, hanem elhelyezkednek a munkaerőpiacon. A jövő embere véleménye szerint felismeri az összefüggéseket, jól megoldja a problémákat, és rendszerezi a szilárd elméleti alapokat. Ezen célokat azonban csak az oktatás korszerűsítésével lehet elérni. Mindezt szerinte a tanórákat gazdaságosabban kell felhasználni, cselekvéses, programozott oktatási munkaformákat kell bevezetni, ki kell használni az audiovizuális eszközök nyújtotta lehetőségeket, a tanulókat meg kell tanítani az önálló ismeretszerzésre és az ismeretek szelektálására (*Hompó, 1973*). Ebben a cikkében is kitért a vidéki hátrányos helyzetű kisiskolák problémáira: „A falun élő, jövőért felelősséget vállalni akaró pedagógus problémáit, társadalmi méretű összefogással oldhatjuk meg.” (*Hompó, 1973*)

A levelekben megjelenő szaktekintélyek

Hompó Ferencné leveleit rendkívül személyes, közvetlen, barátságos hangvételük teszi különlegessé. A programozott anyagok iránti elfogult rajongása kiegészült a Kiss Árpádné iránti feltétlen bízalom és barátság érzésével. Az első levele még hivatalos jellegű, benne a „jelentés” kifejezést használja, de már ekkor sem csupán a tényadatok szisztematikus leírását adja, hanem szubjektív képet rajzol az intézményről. A második levél azonban már „Édes Irénkém!” megszólítással kezdődik, illetve „Sokszor puszil: Ili” szavakkal zárul, holott az írásos dokumentumok egyértelműen alátámasztják, hogy az 1972-es áprilisi nyíregyházi vándorgyűlés előtt személyesen nem találkozott Hompó Ferencné Kiss Árpádnéval.¹³

A levelekben magánéletének számos eseményét megosztotta „Irénekével”: halálesetet, kéztörést. 1974. június. 21-i levelében pedig megírta irodalmi ambícióit: „Van egy dédelgetett tervem a nyáron nem utazni, hanem irni fogok. Ugy felgyülemlett bennem a mondanivaló, hogy ki kell irni magamból. Novellafüzért írok és a címe ez lesz: Ének a sárban.”¹⁴

Hompó Ferencné leveleiben számtalan alkalommal említette Kiss Árpádné munkatársát, Kerekes Bélánét, aki tanárként szintén aktívan részt vett a programozott oktatási kísérletekben, illetve programozott feladatlapokat is írt. Először távolságtartó hangnemben írt róla, de később már a keresztnevét használta. A dokumentumok utalnak arra, hogy vele is folytatott levelezést: „Az irodalomelméleti és stilustani program eredményeként a jobb tanulók irodalmi művek elemzését, írói életrajzokat szívesen olvasnak. Mindezeket azért írom meg Neked, mert a Mária címe sajnos elveszett. Vele ezért nem tudtam érintkezésbe lépni. Elnézésedet kérem, hogy ezzel is Téged zavarlak.”¹⁵

A levelekben Kiss Árpád alakja is megjelent. Őt Hompó Ferencné mélységesen tisztelte: „Elnézésedet kérem, hogy a vonat indulása előtt felhívtalak. Amikor a professzor úr hangját meghallottam, egészen megzavarodtam, ezért külön bocsánatot kérek. Tudod, Siófok óta Őt csak televízióban láttam, tudom, mennyit tesz a magyar oktatásügyért és annyira tisztetem, hogy egészen megzavarodtam, amikor meghallottam a hangját.”¹⁶ Majd egy évvel később a professzor úr megszólítást már nem használta: „Máriát és Árpád bácsit is szívből üdvözlöm.”¹⁷

Gecső Ervin főiskolai docens, az Országos Pedagógiai Intézet Didaktika Tanszékének egyik munkatársa 1973 májusában látogatott el Kisbucására. Erről az eseményről Hompó

Ferencné így emlékezett meg: „Májusban volt kint nálunk Gecső Ervin, én kukább voltam a sok évi átlagnál. Valahogy szinte a földre vert annak a tudata, hogy a gyerekekkel együtt mennyi mindent kaptunk tőletek. Nagyon akartam, hogy minden sikerüljön, előtte éjszaka le sem hunytam a szemem, így olyan fáradt voltam, hogy szinte összeestem a fáradságtól. Közben otthon mindent előkészítettem a vendéglátására és nem jött el hozzám, mert nagyon sietett.”¹⁸

Összegzés

A Kiss Árpád-gyűjtemény elfeledettnek hitt dokumentumai a neveléstörténet egy viszonylag feltáratlan szeletét közlik a kutatókkal. A gyűjtemény olyan emlékek forrása, amelyek szerves részét képezik Kiss Árpád életművének. Valószínűleg még számtalan elveszett, kiadatlan mű, jegyzet, gondolat várja azt, hogy újra felfedezzék. Ennek ékes bizonyítéka a tanulmányban leírt magánlevelezés is, amelyet a maga korában nyilván nem azért vetettek papírra, hogy relikviává, Kiss Árpádné örökségének egyik kincsévé váljon.

A fellelt magánlevelezés dokumentumai a programozott oktatási kísérleteket sajátos színezettel töltik meg. Első kézből kapunk benyomást arról, hogy egy viszonylag elzárt, hátrányos helyzetű Zala megyei község elhivatott pedagógusa hogyan élte meg a szabadabbá váló, új, alternatív módszereket is megengedő oktatási reformokat. Emellett a mikrotörténeti források kifejezik a pedagógus oktatási tapasztalatain túl azt a lelkesedését, amelyet a szerzőből az 1970-es évek egyik nagy mesterével, Kiss Árpáddal és annak feleségével való kapcsolata váltott ki.

Jegyzetek

¹ A kutatás egyes eredményei megjelennek 2013-ban a *Mediárium* folyóiratban (Jandácsik, 2013).

² „A programozott oktatás az oktatásnak az a formája, amely lehetővé teszi, hogy a tanuló a tanulásra előkészített tananyag – a program – segítségével, közvetlen tanári irányítás nélkül, egyéni munkával sajátítson el ismereteket, illetve szerezzon jártasságot, készséget az ismeretekre épülő feladatok megoldásához. [...] Kis egységekre tagolja a tanulmányi anyagot, valamennyi egységben kiváltja a tanuló aktív közreműködését, lehetővé teszi, hogy a tanulók lépésről lépésre önellenőrzéssel győződjék meg válasza, feladatmegoldása helyességéről.” (Nagy, 1979, 500. o.) Fontosnak tartjuk leszögezni a félreértések és téves következtetések elkerülése végett, hogy a tanulmány során használt „programok, programozott feladatok” szóhasználat alatt nyomtatott dokumentumokat értünk, és nem elektronikusokat.

³ Kiss Árpádné önéletrajza, bizonyítványai, kinevezései (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény). A gyűjtemény rendezése folyamatban van, ezért a források leelőlényének pontosabb megjelölésére egyelőre nincs mód.

⁴ Rétlaki Győző minősítése Kiss Árpádnéről, Budapest, 1968. X. 14. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

⁵ Ugyanott.

⁶ Interjú Kiss Endrével. 2012. 12. 11.

⁷ A MAFC (Műegyetemi Atlétikai és Football Club) tenisz szakosztályában versenyzett (Kiss Árpádné: *Önéletrajz*, 1962. III. 9. [DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény]).

⁸ A levelezésnek sajnos csak a töredéke került elő. A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy jóval több levélről is szó volt, azonban a hiányosságok ellenére az olvasók előtt kerek történet elevenedik meg a kisbucsei, illetve a bucsuszentlászlói programozott oktatási kísérletről.

⁹ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnénak, Kisbucsa, 1972. I. 12. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹⁰ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnénak, Kisbucsa, 1972. III. 29. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹¹ Ugyanott.

¹² A szöveg újságból került kivágásra, ezért nem található meg rajta a kiadás dátuma. A pontos évszámra a szöveg környezetéből következtettünk. (A hátlapon olvasható: „80 éve, 1893. március 26-án született és 1964 augusztusában halt meg Palmiro Togliatti, az olasz és a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő egyénisége”). Az információt megerősíti a cikk felett lévő, kézzel írt dátum.

¹³ Hompó Ferencné első levele Kiss Árpádnénak. n. a. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény); Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnénak, Kisbucsa, 1972. I. 12. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény); Hompó Ferencné levele

Kiss Árpádnének, Kisbucsa, 1972. III. 29. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹⁴ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, Kisbucsa, 1974. VI. 21. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹⁵ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, Kisbucsa, 1972. I. 12. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹⁶ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, 1972. IV. 19. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹⁷ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, 1973. V. 1. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

¹⁸ Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, 1973. VII. 7. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény).

Irodalomjegyzék

Hompó Ferencné: Előterben a nevelőiskola. *Zalai Hírlap*, 1973. III. 25. n. a. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, Kisbucsa, 1972. I. 12. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné első levele Kiss Árpádnének, n. a. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, Kisbucsa, 1972. III. 29. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, 1972. IV. 19. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, 1973. V. 1. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, Kisbucsa, 1974. VI. 21. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Hompó Ferencné levele Kiss Árpádnének, 1973. VII. 7. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Interjú Kiss Endrével. 2012. 12. 11.

Jandácsik Pál (megjelenés alatt): Levelek Kiss Árpádnének. Iskolakísérletek a programozott oktatással az 1970-es években. *Mediárium*.

Kerekes Béláné (2007): *In Memoriam Kiss Árpád*. Magyar Pedagógia Társaság, Budapest.

Kiss Árpádné (1975a): Evolúció vagy revolúció? A programozott tanulás néhány eleme az általános iskolai gyakorlatban régen és ma. In: Kiss Árpád, Gecső Ervin és Gyakari Frigyes (1975, szerk.): *Programozott tanítás és pedagógiai technológia*. OPI, Budapest. 149–163.

Kiss Árpádné (1975b, szerk.): *Törekvések a tanulás irányítására*. Fővárosi Pedagógusok Művelődési Központja, Budapest.

Kiss Árpádné és Kerekes Béláné (1970, szerk.): *A szófajok*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Kiss Árpádné önéletrajza, bizonyítványai, kinevezései (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)

Nagy Sándor (1979, főszerk.): *Pedagógiai lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Rétlaki Győző minősítése Kiss Árpádnéről, Budapest, 1968. X. 14. (DE NI Kiss Árpád-gyűjtemény)